

HANBELÎ GELENEK İÇİNDE KELÂM YÖNTEMİNE MEYLEDEN BİR ÂLİM; İBN ‘ÂDİL VE BAZI KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Ömer Fidanboy

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Hatay, Türkiye.
omerfarukfidanboy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0708-7853>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 24 Ocak 2024 **Accepted / Kabul Tarihi:** 28 Nisan 2024

DOI: 10.26791/sarkiat.1413069

Hanbelî Gelenek İçinde Kelâm Yöntemine Meyleden Bir Âlim; İbn ‘Âdil ve Bazı Kelâmî Görüşleri

Öz

İbn ‘Âdil, düşünceleriyle dönemin kelâm tartışmalarına ışık tutmuş, Hanbelî düşünce geleneğine katkı sağlamış ve bu gelenek içerisinde kelâm yöntemine meyletmiş önemli bir âlimdir. Bu bağlamda görüşleri, geniş bir çerçevede incelenmeyi hak etmektedir. Çalışmada İbn ‘Âdil’in kelâmî görüşleri perspektifinde isbât-ı vâcib yaklaşımı ele alınmış; akıl ve mantık delillerini kullanarak Allah’ın varlığını savunduğu ve bu konuda özgün bir yaklaşım sergilediği görülmüştür. Ayrıca isim-müsemma, zât-sıfat ilişkisi ve imanda değişim ile ef’âl-i ‘ibâd gibi konularda ortaya koyduğu görüşlerle takip ettiği doktrin çizgisi belirgin olmuştur. Bu çalışma, İbn ‘Âdil’in kelâmî görüşlerinin daha geniş bir çerçevede incelenmesine zemin hazırlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda O’nun kelâm açısından bulunduğu konumu ortaya koymak ve düşüncelerini daha iyi anlamak için önemli bir adımdır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İbn ‘Âdil, Hanbelî, el-Lübâb, Zât-Sıfat.

A Scholar Tending to The Method of Theology in Hanbali Tradition: Ibn ‘Adil and His Some Theological Views

Abstract

Ibn ‘Adil was an important theologian who shed light on the theological debates of his time with his thoughts and remarkably contributed to the Hanbali theological tradition. His theological views deserve a thorough examination within a broad framework. This study aims to shed light on some of his theological views, indicating his position in the realm of theology. His opinions are evaluated within the Hanbali theological tradition and offer significant contributions to theological debates. A better understanding of Ibn ‘Adil’s thoughts might provide new perspectives for research in theology and help in evaluating his place within the theological tradition more accurately. The study discusses Ibn ‘Adil’s approach to the proof of necessity within the framework of his theological views. It is observed that he defended the existence of God using rational and logical arguments, showcasing an original approach in this regard. Furthermore, his distinct doctrinal line can be discerned through his views on the relationship between names and attributes, essence and qualities, as well as on issues such as changes in faith and human actions. This study aims to lay the groundwork for a broader examination of Ibn ‘Adil’s theological views. In this context, it serves as an important step to elucidate his position in theology and to better comprehend his thoughts within the realm of theology.

Keywords: Kalam/Islamic theology, Ibn ‘Adil, Hanbali, el-Lubab, The essence/self-Attribute.

GİRİŞ

İbn 'Âdil, VIII./XIV. yüzyılda yaşamış kelâm alanında önemli görüşlere sahip Hanbelî bir âlimdir. Tam adı Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dımaşkî'dir.¹ Kaynakların genelinde vefat tarihi bildirilmemekte olup bazı kaynaklarda aktarılan tarihler ise farklılık arz etmektedir. Hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmasına rağmen, kelâm konusundaki fikirleri ve düşünceleri, dönemindeki kelâm tartışmalarına ve Hanbelî düşünce geleneğine önemli katkılar sunmuştur. İbn 'Âdil'in günümüze ulaşan tek eseri, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb* adlı eseridir. Bu eser temelde bir tefsir kitabı olmakla birlikte, 20 ciltlik büyük bir hacme sahip olduğundan âyetler bağlamında fıkıh ve kelâm gibi diğer konuları da ele almaktadır. Böylece İbn 'Âdil'in kelâmî konulara yaklaşımını, meseleleri nasıl değerlendirdiğini ve problemlere karşı nasıl bir çözüm ortaya koyduğunu öğrenmemize katkı sunmaktadır. Çalışmamız İbn 'Âdil'in inanç bağlamındaki görüşlerini tespit ederek ileride kelâmî görüşleri üzerine yapılacak çalışmalara zemin hazırlamaktadır.

İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip olan Selefiyye grubu içerisinde Hanbelî düşüncenin konumu ve katkısı tartışılmazdır. Selefiyye'nin yaklaşımında müteşâbih âyetler gibi aklın çıkarımlarına ihtiyaç duyan âyetleri anlamada aklın herhangi bir etkisi söz konusu değildir. Ancak bu problemin çözümünü akılcılıkta arayan İbn 'Âdil gibi âlimler te'vîl metoduna başvurarak ilgili âyetleri yorumlamaya gitmiştir. O'nun Mütেকellimûn ile Selefiyye arasında kalan bu tutumu her iki ekol tarafından da eleştirilmekten kurtulamamıştır. Buna rağmen düşüncelerinden vazgeçmeyen İbn 'Âdil, gelenekçi ve taklitçi anlayışı eleştirmekten ve akla değer verip onu ön planda tutmaktan geri durmamıştır. Allah'ın varlığının ispatında halk ve hudûs, 'inâyet ve tedbir gibi delilleri kullandığı görülmektedir. Bunlar ise evrenin yaratıcısının varlığına ve eşsiz tasarımına işaret etmektedir. O'na göre Allah'ın varlığı ve birliğinin ispatında akıl ve mantığın rolü oldukça büyüktür. Bununla birlikte bu hususta sadece akıl ve mantık yeterli olmayıp ilâhî vahiy ve duyusal deneyimlerin de dikkate alınması gerekir. Zât-sıfat ilişkisi konusunda isim-müsemmâ irtibatını temel alarak değerlendiren İbn 'Âdil, isim ile müsemmânın aynı olduğunu, bununla birlikte zât ile sıfatların tartışılmasının gereksiz olduğunu ifade etmiştir. O'na göre kelâm, Allah'ın zâtî, ezeli ve kadim sıfatlarındandır. Kelânullâh ise yaratılmış varlıklarından farklı olup benzersiz niteliklere sahiptir. Ayrıca imanın değişkenlik gösterebileceği, artıp eksilebileceği görüşünü savunan İbn 'Âdil, mukallidin imanının geçerli olduğunu belirtmiştir. O'na göre kulun filleri Allah'ın kudretine bağlı olup Allah'ın takdirleriyle gerçekleşir.²

1. İsbât-ı Vâcib

İsbât-ı vâcib, kelâm alanında önemli bir kavramdır ve varlığın zorunluluğunu veya mutlak varlığını kanıtlamak amacıyla taşır. Kelâmcılar, Allah'ın varlığını ispat etmek ve bu varlığın zorunlu olduğunu savunmak için farklı yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu bağlamda Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için ontolojik, teleolojik, kozmolojik ve ahlâkî gibi farklı yöntemleri kullanmışlardır. Bunlar, akıl yoluyla mantıklı ve rasyonel bir şekilde varlığın zorunlu olduğunu göstermeye çalışır. Nitekim ontolojik argüman, varlığın tanrısal bir zorunluluğa dayandığını; teleolojik argüman, evrenin düzen ve tasarımının arkasında bir tasarımcı olduğunu; kozmolojik argüman evrende nedenler zincirinin var olduğunu ve bu zincirin bir başlangıcı olduğunu; ahlâkî argüman ise evrende ahlâkî değerlerin varlığına işaret ederek bir zorunluluğun olduğunu ileri sürer. Öte yandan neden-sonuç ilişkisi, nedensellik, mutlak varlık ve özgürlük gibi yaklaşımlar da evrendeki düzen, tasarım ve neden-sonuç ilişkilerinin varlığını vurgulayıp bu düzenin bir yaratıcısının bulunduğuna işaret eder.³

Müslüman düşünürler genellikle Allah'ın varlığını bilmenin zarûrî ve nazârî olmak üzere iki yolundan bahsetmektedirler. Allah'ın varlığını bilmenin insanda zarûrî/fitrî olduğu kanâatinde olan düşünürlere göre isbât-ı vâcib için deliller arayıp akıl yürütmeye gerek yoktur. Çünkü fitratı bozulmamış her bir birey Allah'ı kendi başına bulabilir.

1 Muhammed Emin el-Muhibbî, *Nefhatü'r-reyhâne ve reşhatü tulâ'i'l-hâne*, nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabîyye, 1387/1967), 5/10; Muhibbî, *Zeylî nefhati'r-reyhâne*, nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv (Kâhire: y.y. 1391/1971), 347; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, (Leiden: E. J. Brill, 1943-49), 2/138; Carl Brockelmann, *Supplementband*, 2/140; İsmâil Paşa Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin*, nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemal ve İbnülemin Mahmud Kemal-Avni Aktuç, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-55), 1/794; Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir Ketânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşihât ve'l-müselselât*, nşr. İhsan Abbas, I-III, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 1/340-341; Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah, (Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1984), 5/58, Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, (Beyrût, 1414/1993), 2/568; Ahmed Özel, "İbn Âdil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Gözden geçirilmiş 2. basım EK-1: 582-584.

2 İlgili görüşleri için bk. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali el-Hanberî ed-Dımaşkî İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb*, thk. eş-Şeyh 'Âdil Ahmed ve eş-Şeyh Ali Muhammed, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998).

3 Ayrıca bk. M. Sait Özervarlı, "İsbât-ı Vâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/495-497.

Nitekim burada peygamberlerin görevi, insanlara zarûrî yolla elde ettiği bilgileri geliştirip pekiştirmektir. Sadece Müslüman düşünürler değil, Saint Thomas (öl. 1247),⁴ Saint Bonaventura (öl. 1274),⁵ Descartes (öl. 1650),⁶ Ernest Renan (öl. 1892)⁷ gibi batılı düşünürler de aynı kanâattedir. Allah'ın varlığını bilme hususunda zarûrî bilginin yetersiz olduğu ve akla başvurulması gerektiği belirtenler ise nazarî/istidlâlî yolu savunmuşlardır.⁸

İsbât-ı vâcib konusu, kelâm geleneği içinde derin bir tartışma ve araştırma alanıdır. Kelamcılar, bu konuda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu konu üzerine yapılan çalışmalar, İslâm düşünce geleneğinin önemli bir parçasıdır ve kelâm alanında ileri düzeyde bilgi ve anlayış gerektirmektedir. İbn 'Âdil'in bu konudaki yaklaşımı, O'nun kelâmî görüşlerinin önemli bir unsuru olarak öne çıkar. Kendisi, Allah'ın varlığını ispat etmek için kozmolojik argümanlardan yararlanır. O'na göre, evrendeki tüm varlıkların bir var oluş nedeni bulunmakta olup bu nedenler zincirinin bir başlangıcı olmalıdır. Bu başlangıç noktasının da zorunlu bir varlık olması gerekir ki bu zorunlu varlık tek ve bir olan Allah'tır. İbn 'Âdil, bu konudaki görüşleriyle Eş'arî kelâm geleneği içerisinde yer alan diğer kelâmîcılarla kıyaslanabilir. Zira Eş'arîler de varlığın zorunlu olduğunu savunarak bunu teleolojik, ontolojik ve kozmolojik delillerle desteklerler. İsbât-ı vâcib ile ilgili çok sistematik olmamakla birlikte "halk ve hudûs, 'inâyet ve tedbir" gibi delilleri başlıklar halinde ele İbn 'Âdil, Allah'ın varlığının ispatında bu delillerin önemini vurgulamıştır, bunlar kısaca şu şekildedir:

1.1. Halk ve Hudûs Delili 'Inâyet ve Tedbir Delili

Halk ve hudûs, kelâm alanında kullanılan bir delil olarak isbât-ı vâcib konusunda önemli bir yer tutar. Bu delil, evrende var olan her şeyin bir yaratıcısı olduğunu ispat etmeye ve bu yaratıcının varlığını göstermeye çalışır. Halk, yaratma anlamına gelir ve varlıkların yaratılması sürecini ifade eder. Evrende bulunan her varlık bir başlangıç noktasına sahiptir ve bu başlangıç noktasının ardında bir yaratıcı olduğunu düşünmek mantıklıdır.⁹

Kelâm ilminde, âlemin yaratılması konusu, çeşitli kavramlar ve deliller üzerinden tartışılmıştır. Bu tartışmalarda hudûs (yeni/sonradan olma) kavramı ön plandadır. Bu bağlamda yaratma eylemi için ihdâs (yaratma), yaratıcı için muhdis (yaratıcı), yaratılanlar için ise muhdes yahut hâdis (yaratılmış) terimleri kullanılmıştır. Kelâmîcılar, çeşitli delillerle destekleyerek, madde ve şekillerin, yani cisimlerin ve genel olarak âlemin muhdes olduğunu ve her muhdesin bir yaratıcıya ihtiyaç duyduğunu ifade ederler. Ayrıca, teselsülün imkânsızlığını da göstererek, âlemin Allah tarafından yaratıldığı sonucuna ulaşırlar. Bu yaklaşıma göre, kelâm âlimleri âlemin yaratıldığını ve her bir varlığın bir yaratıcısı olduğunu kabul ederler. Bunun delilleri arasında nedensellik ilişkisi, düzen ve intizâmın varlığı, hareket ve değişimin gözlemlenmesi gibi argümanlar yer alır. Bunlar, âlemin bir başlangıcı olduğunu ve bu başlangıcın bir yaratıcı tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Böylece, âlemin varlığı, düzeni ve işleyişi Allah'ın yaratma eylemini gösteren birer kanıt olarak değerlendirilir. Bu tartışmalar âlemin yaratılmış olduğu inancını güçlendirmekte ve Allah'ın yaratıcı ve yaratılmış olanlar arasında bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bu bağlamda, âlemin Allah tarafından yaratıldığına dair kelâm ilminde derinlemesine çalışmalar yapılmış ve bu mesele İslâm teolojisinin önemli bir unsuru haline gelmiştir.¹⁰

Halk deliline gelince evrendeki düzen, tasarım ve uyumun bir yaratıcının varlığına işaret ettiğini savunur. Evrende gözlemlendiğimiz karmaşık yapılar, hassas denge ve uyumlar, doğal kanunların işleyişi gibi unsurlar, bir yaratıcının varlığını ve varlıkların bilinçli bir şekilde yaratıldığını göstermektedir. Hudûs ise sonradanlık ve yaratılmışlık anlamına gelir. Her varlık, kendisinden önce bir yokluk durumundan ortaya çıkmıştır. Varlıkların yokluktan varlığa geçişi, varlık zincirinde bir başlangıç noktasının olduğunu gösterir. Bu başlangıç noktası, kendisi yaratılmamış olan bir varlık olan Allah'ın varlığını işaret eder. Hudûs delili, evrendeki yaratılmış varlıkların varoluşlarının bir yaratıcı tarafından sağlandığını ve bu yaratıcının zorunlu bir varlık olduğunu göstermeye çalışır.¹¹

4 Cemil Sena. *Filozoflar Ansiklopedisi*. (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1974), 4/442-451.

5 Cemil Sena. *Filozoflar Ansiklopedisi*. 1/265-268.

6 Rene Descart, *Metafizik Düşünceler*. çev. Mehmet Karasan, (İstanbul: y.y. 1962), 169.

7 Ernest Renan. *Bilimin Geleceği*, Ziya İhsan. (Ankara: Ankara Üniversite Basımevi, 1965), 2/300.

8 Ebû'l-Hasan el-Eş'arî. *Makâlatu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Na'im Zerzur. (B.y.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1426/2005), 1/117.

9 Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm fi 'İlmi'l-Kelâm*, thk. Alfred Guillaume. (London: y.y. 1934), 11; Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, thk. M. Seyyid Kılânî, (Kâhire: Mektebetü Mustafa el-Bânî, 1381/1961), "hds" maddesi; İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrût: Dâru Sâdir, 1299-1308), "hds" maddesi; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü'l-Ta'rifât*, (İstanbul: y.y., 1327), "hds" maddesi.

10 Ayrıca bk. Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse*, thk. Abdülkerim Osman, (Kâhire: Mektebetü vehbiyye, 1384/1965), 170-177; Ebû Bekir er-Râzî, *Resâ'il felsefiyye*, nşr. P. Kraus, (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1402/1982), 165-216; Çağrı, Mustafa, "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016-3), 43/324-329.

11 Halk kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hdk" maddesi; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "hdk" maddesi;

İbn ‘Âdil’e göre halk ve hudûs delili, isbât-ı vâcib konusunda Allah’ın varlığını ispatlamak amacıyla kullanılan delillerdir. Bunlar, kelâm düşüncesinde ve akademik çalışmalarda isbât-ı vâcib konusuyla ilgili yapılan tartışmaların merkezinde yer alır. Evrende gözlemlenen düzen, uyum ve yaratılmış varlıkların varoluşu üzerine odaklanır. Evrende var olan her şeyin bir yaratıcısı olduğunu savunarak, bu yaratıcının zorunlu bir varlık olduğunu ileri sürerler. Bu delil, evrenin var olduğunu ve sürekli bir şekilde yaratıldığını savunur. Buna göre, evrende var olan her şey Allah tarafından yaratılmıştır. Varlık, sürekli olarak var olmaktadır ancak yok olmaya ve sona erme potansiyeline sahiptir. Bu durumda, her an Allah’ın varlığını ve iradesini gerektiren bir yaratma eylemi gerçekleşir. Dolayısıyla, evrenin sürekli olarak yeniden yaratılması, varlığın sınırlılığını ve Allah’ın varlık üzerindeki kontrolünü gösteren bir delildir. Bu delil, varlığın geçiciliğini ve sürekli yaratılma ihtiyacını vurgulayarak, Allah’ın varlık üzerindeki gücünü ve kontrolünü göstermeyi amaçlar. Kur’ân’daki “*Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız. O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip O’nunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah’a ortaklar koşmayın*”¹² âyeti Yüce yaratıcının varlığına delâlet etmektedir.¹³

İbn ‘Âdil İslâm âlimlerinin kâinattaki yaratılmış varlıklardan hareketle, onların bir yaratıcısının olması gerektiğine dikkat çekip varıp bu durumu O’nun varlığının ispat delilleri arasında zikreder. Bu bağlamda öne sürülen delillerden biri de Şâfiî’nin (öl. 204/820) dut ağacının yaprağı delilidir. Rivâyete göre Şâfiî bazı materyalistlerin kendisine yönelik “*Allah’ın varlığına dair delilin nedir?*” sorusuna “*Dut yaprağıdır. O’nun tadı, rengi, kokusu ve maddesi bir olmasına rağmen tırl yiyince ipek; arı yiyince bal, koyun yiyince süt, geyik yiyince de misk ortaya çıkar. Bunca maddesi bir olan şeyden bu kadar farklı güzellikleri yaratmak, ancak Allah’a mahsustur*” şeklinde cevap vermiştir. Yine Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) yumurta-cıvciv delili de bu minvalde değerlendirilmiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel kendisinden yaratıcının varlığına dair delil isteyenlere; üzerinde bir gedik bulunmayan, dümdüz, dışı erimiş gümüş gibi, içi saf altın gibi olan bir kalenin yarılan duvarları içinden çıkan; hem duyan, hem gören bir canlıyı, kaleye benzeterek bir istidlâlde bulunmuştur. O burada, kale ile yumurtayı; canlı ile de cıvcivi kastetmiştir. Nasıl ki kalenin, bir mimar ve ustasının olması gerekiyorsa, aynen O’nun gibi cıvcivin de bir yaratıcısı olması gerektiğini söylemiştir.¹⁴

1.2. ‘İnâyet ve Tedbir Delili

‘İnâyet ve tedbir, isbât-ı vâcib konusunda kullanılan önemli delillerdendir. Bunlar, evrende gözlemediğimiz düzen, denge ve olayların sürdürülmesi gibi unsurları açıklamak amacıyla kullanılır. Özellikle ‘inâyet, bir şeyin sürekli olarak var olmasını ve işlerliğini sürdürmesini ifade eder. Evrende gözlemediğimiz tabii kanunların düzeni ve işleyişi, olayların belirli bir düzen içinde gerçekleşmesi, bir yaratıcının varlığını ve bu yaratıcının varlıklara sürekli bir şekilde ‘inâyet ettiğini gösterir. İbn ‘Âdil, evrende gözlemediğimiz düzen ve istikrarın rastlantısal olmadığını ve bir yaratıcının varlığının bu düzeni sağladığını savunur. Tedbir ise bir olayın gerçekleşmesi için planlama, düzenleme ve kontrol gibi işlemlerin yapılması anlamına gelir. Evrende gözlemediğimiz her olayın belirli bir neden-sonuç ilişkisi içinde gerçekleşmesi, olayların planlı bir şekilde tasarlandığını ve bir yaratıcının bu tedbirleri aldığını gösterir. İbn ‘Âdil, bu bağlamda kâinatta cereyân eden her detayın özel bir amaca hizmet ettiğini ve bu amacın bir yaratıcı tarafından belirlendiğini ileri sürer.¹⁵

İnâyet ve tedbir delili, İbn ‘Âdil tarafından Allah’ın varlığını ve evrende yürüttüğü nizâmı ispat amacıyla kullanılır. Bu delil, evrendeki denge ve düzenin Allah’ın varlığından kaynaklandığını vurgular. Buna göre evrende gözlemediğimiz düzen, rastlantısal bir sonuç olmayıp, Allah’ın iradesi ve tedbiriyle gerçekleşen bir planın ürünüdür. Her şeyin kusursuz bir şekilde yerine getirilmesi, Allah’ın hikmet ve kudretine dayanır. İnsanlar ise doğadaki düzeni ve sistemleri gözlemedikçe, bunun tesadüfî bir sonuç olmadığını idrâk ederler. İbn ‘Âdil kâinattaki düzen ve intizama dikkat çekerek bunların tamamının Yüce yaratıcısının tedbiriyle olduğunu söyler. Kur’ân’daki “*bütün işleri O yönetip düzenler*”¹⁶ âyeti de bu intizâma işaret etmektedir. İbn ‘Âdil, âyetin tefsirinde kâinattaki var etme, yok etme, hayat verme ve öldürme gibi yetkilerin tamamen Yüce Allah’ta olduğunu ve bunun da O’nun rahmet ve kudretinin kemâline delâlet ettiğini belirtir. Zira bu âlem baştan aşağı birbirinden farklı cins ve türleri içinde barındırıp bunları ancak Yüce Allah ihata edebilir. Öyle ki birtakım varlıkların tedbiriyle meşgul olmak, O’nu diğer varlıkların tedbiriyle meş-

Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, “hık” maddesi.

12 Bakara, 2/21-22.

13 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 1/414.

14 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 1/414.

15 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 11/239-240.

16 Secde, 32/5.

gul olmaktan alıkoymaz. Bu da O’nun zâtıyla, sıfatlarıyla, ilmiyle ve kudretiyle diğer yaratılmış mümkün varlıklardan farklı olduğunu gösterir. Ayrıca İbn ‘Âdil, kâinattaki Allah’ın varlığına delâlet eden varlıkları “değişmeyen (güneş, ay, yıldız gibi) ve değişen (hayat-ölüm, fakirlik-zenginlik, sağlık-hastalık gibi)” olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. O’na göre Allah’ın varlığının delilleri, aynı zamanda öldükten sonraki dirilişin de delilleridir. Nitekim Hz. Ali’ye “*Yüce Allah, tüm yaratılmışları aynı anda nasıl hesaba çekecek?*” diye sorulunca kendisi “*Şimdi onları aynı anda rızıklandırdığı ve seslerini işitip icabet ettiği gibi onları aynı anda hesaba çekecektir*” şeklinde cevap vermiştir.¹⁷

Öte yandan İbn ‘Âdil, Yüce Allah’ın kâinattaki tedbirlerine örnek olması bakımından bazı açıklayıcı örnekler zikretmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

1. Natüralist bir kimseye göre ağır olan varlık alçalır, hafif olan yükselir. En ağır şey yeryüzü/toprak, sonra su; en hafif şey ise ateş, sonra havadır. Bu nedenle, ateşin elementlerin en üstünü, toprağın ise en aşağısı olması gerekir. Yüce Allah, bu durumu insanın yaratılışında tersine çevirmiştir: Nitekim Yüce Allah, insanın en tepesine kemik ve saçı yaratmıştır. Bu ikisi vücuttaki en sert şeyler olup toprak konumundadırlar. Bunların alt kısmına su konumunda olan beyni; O’nun altında hava konumunda olan nefsi; O’nun altına da ateş konumunda olan kalpteki içgüdüsel ısıyı yaratmıştır. Görüldüğü üzere Yüce Allah, insan vücudunda toprağı en tepede, ateşi ise en dipte konumlandırmıştır. Şüphesiz ki Yüce Allah’ın bunu; herhangi bir sebep ve yapının gereği olarak değil, her şeye gücü yeten ve hikmet sahibi olanın düzenlemesi olduğu bilinsin diye yapmıştır.

2. Arıların altıgen evlerinin yapısındaki ve bölmelerindeki harikalarına, böceklerin, sivrisineklerin ve karıncaların kendi çıkarlarını bulmalarındaki harikulade durumlarına bakarsanız bunun ancak her şeyi bilen bir müdebbirin/düzenleyicinin ilhamıyla mümkün olduğunu anlarsınız.

3. Yaratılmışlara geçimlerini sağladıkları yeme, içme, giyinme ve evlenme gibi rızıklar ihsan eden ve sonra onlara bu nimetlerinden nasıl istifade edeceklerini gösteren Yüce Allah’tır. Böylece onlar, dağlardan madenler, denizlerden inciler çıkarır, faydalı ilaçlar ve panzehirler oluşturur ve farklı şeyleri birleştirerek lezzetli yiyecekler ortaya çıkarırlar. Bu da gösteriyor ki; eşyayı yaratan, sonra da onlardan faydalanmak için kendilerine ulaşacakları akli veren Yüce Allah’tır. Bu, insanlara mahsus olmayıp bütün canlılarda geneldir. Nitekim O, erkeklere çiftleri olarak bayanları verdiği gibi, eşek ve deve gibi hayvanlara da dişilerini vermiştir. Böylece onlara üremeyi devam ettirmenin yollarını göstermiştir. Yine yavrulara annelerinin memelerine ulaşmayı öğretmiştir. Doğrusu bu durum yalnızca canlıların zâtlarına özgü olmayıp onların bütün azalarında da meydana gelir. Böylece eli özel bir yapıda yaratmış ve O’na alma/tutma kudretini tevdi etmiş, yine ayağı özel bir yapıda yaratmış ve O’na yürüme yetisini vermiştir. Göz, kulak ve diğer tüm uzuvlar da bu şekildedir. Daha sonra bunları birleşimlerinden insan oluşacak şekilde birbirilerine bağlamıştır.¹⁸

Tüm bunlar Yüce yaratıcının varlığına delâlet etmektedir. Zira bu cisimlerin her birinin söz konusu yapılar ve pasif güçlerle nitelendirilmesi ya zorunludur ya da câizdir. Bunların zorunlu olması bâtildir, çünkü öldükten sonra cisimlerin bu yapılardan ve güçlerden ayrıldığını görürüz ki bu da O’nun caiz olduğuna delâlet eder. Câiz ise varlığını yokluğuna tercih edecek bir müreccih ihtiyâç duymaktadır. Ancak bu müreccih insan yahut O’na ait güçler değildir. Zira bunu yapmak, yapabilme kabiliyetini ve bunun yararları ile zararlarını bilmeyi gerektirir ki bu ikisi insandan uzak olan şeylerdir. Öyle ki insan, akli kemale erdikten sonra tek bir kılını bile değiştirmekten acizdir.¹⁹

Anatomi hakkında bilgilerimiz arttıkça organların yararları ve faydaları hakkında çok az şey bilindiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla onların yönetim ve düzeninden sorumlu başka biri var olmalı ve o varlık cisim olmamalı, zira cisimler cisim olmaları bakımından eşittir. O cismin tercih edici olarak (müreccih) tayin edilmesi durumunda câiz/mümkün olması gerekir ki bu durumda o da başka bir sebebe muhtaç kalır. Böylece devr ve teselsül ortaya çıkar ki bu muhâldir. Bu nedenle ihtiyâçlar zincirinin cisim ve cismânî olmayan yönetici bir varlıkta son bulması gerekir. Demek ki, tercih eden ve yöneten, kâdirdir ve buna kâdir olan, ilim sahibi olmadıkça böyle harikulade işler yapamaz. Ayrıca bu yönetici ne cisim ne de cismânîdir. O, zâtında ve sıfatlarında varlığı zorunlu olandır. Aksi takdirde O da başka bir yöneticiye ihtiyâç duyardı ve bu durumda yine teselsül meydana gelir. O, bilinebilen her şeyi bilen ve güç yetirilen her şeye gücü yetendir.²⁰

17 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 11/239-240.

18 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 13/267-268.

19 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 13/268-269.

20 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 13/268-269.

2. Zât-Sıfât İlişkisi

İlâhî sıfatlar konusu Allah’ın varlığından daha karmaşık bir konu olup filozoflar ve kelâmcılar arasında üzerinde uzunca tartışmaların yapıldığı bir problemdir.²¹ Bu problem, ilâhî sıfatların varlığının tartışılması, Allah hakkında konuşabileceklerimiz, sıfatların keyfiyeti, zât ile ilişkisi, nasların yorumu ve hakîkî-mecâzî anlam teorileri üzerinden gelişmiştir.²² Öte yandan bu problem, bazı sıfatların gerçek anlamlarıyla Allah’a nispet edilip edilemeyeceği, edildiği takdirde bunun hangi ontolojik sonuçları doğuracağı ve naslarda Allah’a nispet edilen antropomorfik kavramların ne derece gerçek ve ne kadar mecâz olarak anlaşılması gerektiği bağlamında tartışılmıştır.²³ Yine zât-sıfât ilişkisine mebnî problemlerin tarihsel arka planında nelerin yattığı problemin kaynağının dâhili etkenler mi hâricî etkenler mi olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.²⁴

İlâhî sıfatlar, Allah’ın zâtını, niteliklerini ve eylemlerini ifade eden kavramlardır. Bunlar, Allah’ın sınırsız gücünü, bilgisini, iradesini, merhametini, adaletini ve diğer niteliklerini açıklar. Ayrıca Allah’ın varlığını ve O’nun yüceliğini anlamak, O’na olan inancı pekiştirmek ve O’na yönelik ibadetin doğru anlayışını sağlamak için önemlidir. İlâhî sıfatlar, Allah’ın eşsizliğini ve kusursuzluğunu vurgular. Kelâm ilminde, İlâhî sıfatlar üzerine derinlemesine analizler yapılır. Bu analizlerde, sıfatların anlamları, birbirleriyle olan ilişkileri, insan anlayışına nasıl yansıtıldığı ve Allah’ın sıfatlarıyla ilgili âyetlerin nasıl anlaşılması gerektiği gibi konular incelenir. Aynı zamanda, ilâhî sıfatlar İslâm felsefesi ve kelâm geleneği içinde de tartışılır ve farklı düşünce okulları arasında çeşitli yaklaşımlar bulunur. Zât-sıfat ilişkisi, en önemli kelâm meseleleri arasındadır. Bu problem Allah’ın zâtının ve sıfatlarının nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgilidir. İslâm teolojisinde, Allah’ın zâtı, insan aklının sınırlılıklarının ötesinde değerlendirilmektedir. Zira Allah ezeli (başlangıcı olmayan) ve ebedî (sonsuz) olduğundan O’nun zâtı, insan anlayışının sınırları içinde tam olarak kavranamaz. Sıfatlar ise O’nun niteliklerini, özelliklerini ve eylemlerini ifade eder. Dolayısıyla zât-sıfat ilişkisi, O’nun varlık ve nitelikleri hakkındaki anlayışımızı derinleştirmek ve insan aklının sınırlılıkları içinde O’nu en doğru şekilde anlamaya çalışmak amacıyla incelenir. Bu ilişki, İslâm teolojisi içinde felsefi ve metafizik tartışmalara konu olmuştur.²⁵

İbn ‘Âdil de Allah’ın zâtının sıfatlarla nasıl ilişkilendirildiği konusunu ele alır. Buna göre, Allah’ın zâtı ve sıfatları birbirinden ayrılamaz. Sıfatlar, O’nun zâtının niteliklerini ifade eder ve varlığını açığa çıkarır. Birbirlerini tamamlayan bu ilişkinin bir bütün olarak algılanması gerekir. İbn ‘Âdil, zât-sıfât ilişkisini isim-müsemmâ arasındaki ilişki bağlamında değerlendirmiştir. Buna göre şayet isimden kasıt, ses ve harflerden oluşan bileşen ise zarûrî ilmin gereği olarak ismin müsemmanın gayrı olduğu apaçık ortada olduğundan bu konu üzerinde konuşmak abes olur. Ancak isim ile müsemmanın zâtı, müsemmâ ile de bizzat zâtın kendisi kastedildiğinde ise “isim, müsemmanın ‘aynıdır’” ifadesi, “bir şeyin zâtı o şeyin zâtının ‘aynıdır’” anlamındadır. Fakat bu da ma‘lûmun i‘lâmı olduğundan her hâlükârda bu mesele üzerine konuşmak abes ile işigaldir. Öte yandan İbn ‘Âdil, “isim müsemmanın kendisidir” ifadesinde şöyle ince bir yorumda bulunulabileceğini belirtir: İsim lafzı: Belirli bir zamana delâlet etmeksizin bir anlam ihtivâ eden her lafzın ismidir. O takdirde isim, müsemmanın kendisidir. Ancak bu durumda şöyle bir problem ortaya çıkar “İsmü’l-müsemmâ (müsemmanın ismi)” şeklindeki izâfî terkipte olduğu gibi bunlar birbirine izâfe edilmektedirler. Oysaki muzâf, muzâfun ileyhi’nin gayrı olmalıdır. Aksi halde bir şeyin kendi nefesine izâfe edilmesi söz konusu olur ki bu Arap dili edebiyatı açısından muhâldir.²⁶

Öte yandan İbn ‘Âdil, ilâhî sıfatları onlara yüklenen anlam bağlamında değerlendirip taksimata tabi tutmuştur. Örneğin el-‘Azîz ve el-Hakîm sıfatlarını ele alırken el-‘Azîz’e “yenilmez mutlak güç sahibi”, el-Hakîm’e “her şeyi bilen” anlamlarını verip bunları zât sıfatları olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte el-‘Azîz ve el-Hakîm’den izzet ve hikmet fiilleri kastedildiğinde bunların zât sıfatları değil, fiil sıfatları olacağını belirtir.²⁷ Ayrıca İbn ‘Âdil, Yüce Allah’ın zât sıfatları üzerine yemin etmenin sahîh olduğunu, fiil sıfatları üzerine yapılan yemin hakkında ise âlimlerin ihtilaf ettiklerini söyler.²⁸

21 M. Ali Asar. *Hadislerde Allâh Tasavvuru*. Basılmamış Doktora Tezi, (Ankara: AÜSBE 2012) 127.

22 Muhammed Mustafa Sancar, *İlâhî Sıfatlar Ekseninde Eş‘arî Kelâmının Değişim Süreci*. Basılmamış Doktora Tezi, (İstanbul: MÜSBE 2021), 4.

23 Hüseyin Sarıoğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003) 229; Tuna Tunagöz, *Ebü’l-Berakât El-Bağdâdî’de Tanrı Düşüncesi*, Basılmamış Doktora Tezi. (Ankara: AÜSBE, 2012), 142.

24 Abdulhamid İrfan, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, (Ankara: TDVY, 2011), 234.

25 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 1/134.

26 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 1/134.

27 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 2/494.

28 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 11/458.

3. Kelâmullâh ve Halku’l-Kur’ân Meselesi

Kelâmullah ve halku’l-Kur’ân meselesi, kelâm ilminin önemli konularından biridir. Kelâmullah, Allah’ın kelâmının niteliği ve kaynağıyla ilgilidir. Allah’ın insanlara yönelik mesajlarını içerdiğinden doğru anlaşılması oldukça önemlidir. Halku’l-Kur’ân ise Kur’ân’ın yaratılmış yahut ezeli olduğuyla ilgili tartışmaları barındırmaktadır. Bu tartışmalar, İslâm düşünce tarihinde önemli bir yer tutar. Kelamcılar ve filozoflar arasında, Kur’ân’ın varoluşsal statüsü üzerinde farklı görüşler ileri sürülmüştür: Bu görüşlerden biri, Kur’ân’ın Allah’ın ezeli ve sınırsız kelâmı olduğunu savunurken, diğeri ise Kur’ân’ın Allah tarafından yaratılan bir varlık olduğunu öne sürer. Birinci anlayış Kur’ân’ı Allah’ın doğrudan bir ifadesi olarak kabul ederken, ikinci anlayış Kur’ân’ın Allah kelâmının bir yaratımı olduğunu ve zaman içinde belirli bir vakitte indirildiğini öne sürer. Buna göre, Kur’ân Allah’ın ezeli varlığının bir parçası değil, vahiy yoluyla insanlara ilettiği ilâhî bir mesajdır. Bu tartışmalar, İslâm düşünce geleneğinde farklı düşünürler arasında devam etmiştir. İbn ‘Âdil’e göre kelâm Yüce Allah’ın zâtî, ezeli ve kadîm sıfatlarındandır. Şayet O’nun bu sıfattan yoksun olsaydı, dilsizlik ve suskunlukla nitelenmesi câiz olurdu. Bu ise sonradan meydana gelmenin (hudûs) işaretlerinden olup kıdem ile çelişmektedir. Bu nedenle kelâm, kemâliyete delâlet eden vücûdî bir sıfat olup yokluğu eksiklik bildirir. Aksi halde konuşan canlı olan insan dahi Yüce yaratıcıdan üstün olmuş olur ki bu muhâldir. Yüce Allah ekmel varlık olduğundan kelâm sıfatına sahip olmaması düşünülemez. Bununla birlikte O’nun kelâmı yaratılmışların kelâmına benzemekten münezzehtir.²⁹

Mu‘tezile’nin halku’l-Kur’ân ile ilgili görüşlerini eleştiren İbn ‘Âdil, Mu‘tezile’nin bu minvalde öne sürdüğü delilleri ele alıp isabetsiz çıkarımlarda bulduklarını belirtmiştir. Örneğin Mu‘tezile “*Bu, sana, kendisiyle (insanları) uyarman için ve mü’minlere öğüt olarak indirilmiş bir kitaptır.*”³⁰ âyetini Kur’ân’ın yaratılmış olduğuna delil getirmiştir. Âyette indirilme vasfı Kur’ân’a izâfe edilmiş, bu ise bir yerden bir yere nakledilmeyi gerektirdiğinden Kur’ân’ın kadîm olması söz konusu değildir. İbn ‘Âdil, onların bu çıkarımının yerinde olmadığını söyler. Zira burada indirilme vasfının Kur’ân’a nispeti mecâzî olup indirilen harflerdir. Harflerin ise muhdes/yaratılmış olduğu hususunda ihtilaf yoktur. Ayrıca “*Bir şeyi dilediği zaman, O’nun emri o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen oluverir.*”³¹ âyeti Kur’ân’ın kadîm olduğuna delâlet etmektedir. Şayet Kur’ân hâdis olmuş olsaydı, meydana gelmesi için Yüce Allah’ın O’na “ol” demesi gerekirdi. Bu ise teselsülü gerektirir ki bu muhâldir.³²

4. İman

İman, her inanç sisteminin temelidir. Bir kişinin Müslüman olabilmesi için, Allah’ın bir olduğunu kabul etmesi, Hz. Muhammed’in (a.s.) Allah’ın son elçisi olduğuna inanması, Kur’ân’ı Allah’ın vahiy yoluyla indirdiğine ve ahiret hayatının gerçek olduğuna inanması gerekir. İman, sadece zihinsel bir inanç değil, aynı zamanda kalp, dil ve eylemle de ifade edilen bir inançtır. Öte yandan iman konusu; imanın özelliklerini, unsurlarını, doğasını ve nasıl gerçekleştiğini anlamlandırmaya çalışan temel bir olgudur. İmanda değişimin imkânı, yani imanda artma-eksilme konusu kelâmın önemli meseleleri arasındadır. İslâm düşünce geleneğinde bu konu, imanın sabit mi yoksa değişken mi olduğu sorusuyla ilişkilendirilir. Konuyla ilgili tartışmaları aktaran İbn ‘Âdil Eş‘arî ve Mu‘tezilî âlimlerin imanda artma ve eksilme olabileceği kanâatinde olduklarını, Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve ashâbının ise bunun aksini savunduklarını nakleder. Söz konusu görüşleri serdettikten sonra kendi görüşünü belirten İbn ‘Âdil’e göre imanda değişim mümkündür. İmanın artması veya eksilmesi, insanın içinde bulunduğu durum, inançsal çabaları ve Allah’ın rahmetiyle ilişkilidir. İnsanın kalbindeki bir durum olarak değerlendirilir ve bu durum zamanla değişebilir. O’na göre imanın artması ve eksilmesi birden fazla faktöre bağlı olabilir; artması, Allah’a yakınlığın artması, ibadetlerin düzenli yapılması, Kur’ân’ın anlaşılması ve uygulanması gibi etkenlere bağlı olabilirken; eksilmesi ise günah işlenmesi, Allah’a itaatsizlik, şüphe ve vesveselerin etkisiyle gerçekleşebilir. Bu aynı zamanda insanın iradesi ve çabasıyla imanını güçlendirebileceği ve zayıflayabileceği anlamını vermektedir. Değişime dair bu perspektif, kişinin imanını koruması ve güçlendirmesi için sorumluluk taşıdığını vurgulamaktadır.³³

İbn ‘Âdil imanda artma ve eksilme olduğuna dair görüşünü birtakım delillerle desteklemiştir. Bunlardan biri de “*Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun âyetleri kendilerine okunduğu*

29 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 12/58.

30 A‘râf, 7/2.

31 Yâsîn, 36/82.

32 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 12/58.

33 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 9/448-449.

*zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.*³⁴ âyetidir. Ayrıca Rıdvân biatı as-hâbından 'Umeyr b. Habîb Humâşe el-Ensârî el-Hatmî'nin bu hususta kendisine yöneltilen soruya verdiği cevabı da delil olarak kullanmıştır. Nitekim 'Umeyr'e "iman artar ve eksilir mi?" diye sorulunca o "evet" der. Bunun üzerine "pekâlâ O'nun artması ve eksilmesi nedir?" şeklinde bir soru sorulunca "imanın artması; Rabbimizi anmamız ve O'na hamd etmemizdir. Eksilmesi ise Rabbimizi unutup gaflete düşmemizdir." der.³⁵

Öte yandan iman ile ilgili bir diğer önemli husus, mukallidin imanının geçerli olup olmadığıdır. Öncelikle taklidi iman, bir kişinin inançlarını sorgulamadan veya araştırmadan, sadece çevresindeki otorite figürlerin veya toplumun kabul ettiği inançları taklit etmesini ifade eder. Yani, taklidi iman, içsel bir inanç veya anlayışa dayanmayan, yüzeysel veya mekanik bir şekilde gerçekleştirilen inanç şeklidir. Taklidi imanın geçerliliği veya sahihliği konusunda farklı görüşler vardır. Bazıları, taklidi imanın geçerli olmadığını ve gerçek bir inanç olarak kabul edilemeyeceğini savunur. İmanın, bireysel bir çaba ve içsel bir anlayış gerektirdiğini ifade ederler. Gerçek bir iman, bireyin kendi inançlarını araştırması, anlaması ve kabul etmesiyle elde edildiğini öne sürerler. Diğerleri ise taklidi imanın başlangıç aşaması olarak kabul edilebileceğini ve zamanla gerçek bir içsel inanca dönüşebileceğini ifade eder. Taklidi imanın, bireye inanç konusunda bir başlangıç noktası sağlayabileceğini ve bu sayede daha derin bir anlayışa ulaşabilme potansiyeli olduğunu düşünürler. Bu görüşe göre, taklidi imanın geçerliliği, kişinin zamanla gerçek bir içsel inanca yönelmesine ve bu inancı yaşamasına bağlıdır. Kelâm âlimleri genellikle taklidin geçerli olmadığını belirtirler. Bununla birlikte mukallidin imanının sahih olduğu, ancak tefekkürü terk ettiği için günahkâr sayıldığı ifade edilir. İbn 'Âdil, fakihlerin ve kelâmcıların cumhurunun mukallidin imanının geçerli olduğunu söyleyip kendisinin de aynı kanâatte olduğunu belirtir. Nitekim "*insanların bölük bölük Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde*"³⁶ âyeti bunun delillerindedir. Zira bu kimseler, imânî incelikleri bilmemesine ve delilleriyle tahkîkî imanı elde etmemelerine rağmen Yüce Allah bunların imanlarının geçerli olduğunu ifade etmektedir.³⁷

5. Ef'âl-i 'İbâd (Kulların Fiilleri)

Ef'âl-i 'ibâd meselesi, genellikle kader problemiyle ilişkilendirilerek ele alınmaktadır. Problemin ortaya çıkışı I. (VII.) yüzyıla dayanmaktadır. Nitekim Dârimî'nin (öl. 280/893) *er-Redd-u 'ale'l-Merîsî* adlı eserinde "*Allah'ın İsimlerine ve Mahlûk Olmadıklarına İmân*"³⁸ başlığının bulunması, konunun erken dönemlerde tartışıldığını göstermektedir. Ef'âl-i 'ibâd tartışmaları, kelâmî ve felsefî çevrelerde, insanın eylemleriyle ilgili konuların ele alındığı bir alan olup insanın eylemleri, iradesi ve sorumluluğu üzerine yapılan tartışmaları kapsamaktadır. Bu tartışmalar, insanın fiillerinin Allah'ın iradesiyle bağlantılı olarak gerçekleşip gerçekleşmediği ve insanın fiillerinde özgür iradeye sahip olup olmadığı yönündeki konuları içerir. Bununla birlikte takdirin ve kaderin rolünü irdeleyerek Allah'ın kudreti ve insanın iradesi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışır. Bazı kelâmî ve felsefî düşünürler, insanın fiillerini Allah'ın takdiriyle ilişkilendirir ve insanın eylemlerini özgür iradesiyle gerçekleştirdiğini savunurlar. Bu görüşe göre, insanın seçimleri ve eylemleri bağımsız olarak gerçekleşir ve Allah'ın takdiri, insanın iradesiyle uyumlu hale gelir. Diğer bir yaklaşım ise, insanın eylemlerini tamamen Allah'ın kudretine bağlar. Bu görüşe göre, insanın fiilleri, Allah'ın takdiri ve iradesiyle belirlenir ve insanın özgür iradesi yoktur. İnsan sadece Allah'ın iradesi doğrultusunda hareket eder ve fiilleri Allah'ın kontrolü altındadır. Dolayısıyla bu tartışmalar, İslâm düşünce geleneğinde geniş çapta ele alınmış ve farklı görüşler ortaya konulmuştur.³⁹

İbn 'Âdil'in kelâmî görüşlerine göre kulun fiilleri, Allah'ın kudretine bağlıdır. İnsanın irade ve eylemleri, tamamen Allah'ın yaratma ve kontrolü altındadır. O'na göre kul, herhangi bir etkiye sahip değildir ve fiillerini gerçekleştirme gücü yalnızca Allah'a aittir. Kulun eylemleri, Allah'ın meşîeti ve irâdesi doğrultusunda gerçekleşir. Bu perspektiften hareketle, insanın irade ve eylemlerinin Allah'ın kudretine bağlı olduğu vurgulanır. İnsan, kendi eylemlerini başlatma ve gerçekleştirme gücüne sahip değildir. Fiiller, yaratılışın bir sonucu olarak Allah'ın takdiriyle meydana

34 Enfâl, 75/2.

35 İbn 'Âdil, *el-Lübâb*, 9/448-449.

36 Nasr, 110/2.

37 İbn 'Âdil, *el-Lübâb*, 20/541.

38 Osman b. Sa'îd, Nakdu Osman b. Saîd ed-Dârimî, *er-Reddu 'ale'l-Merîsî el-Cehmî el-Anîd fi ma İfterâhu 'ala'llâhi fi'r-Tevhîd*, I-II, thk. Reşîd b. Hasan el-Elmeğî, (Riyâd: Mektebetü'r-Reşîd, 1998), 1/158.

39 Dârimî, *er-Reddu 'ale'l-Merîsî*, 1/158; Asar. *Hadislerde Allâh Tasavvuru*, 21; İlyas Çelebi, "Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemmâ Meselesi", *İlam Araştırma Dergisi*, III, No: 1, 1998, 103-104; İlyas Çelebi, "İsim-Müsemmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 22/548-551; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/59-64.

gelir. İnsanın seçimleri ve eylemleri, Allah’ın iradesi ve kudretiyle belirlenir.⁴⁰

İbn ‘Âdil’e göre Yüce Allah kulun bütün fiillerinin yaratıcısı olup her şey O’nun meşfeti dâhilinde gerçekleşmektedir. Nitekim Kur’ân’da “*onlarla savaşın ki, Allah onlara sizin ellerinizle azap etsin*”⁴¹ buyurulmaktadır. Buradaki azaptan kasıt, öldürüp esir düşürmektir. Âyet ise bu eylemlerin Allah’a ait olduğuna delâlet etmektedir. Yine diğer bir yerde “*Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları (kesb) kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından (‘amel) sorumlu tutulacak değilsiniz*”⁴² buyurulmaktadır. Görüldüğü üzere âyette hem kesb hem de ‘amel kavramları kula izâfe edilmiştir. Ancak her hâlükârda kulu o fiili işlemeye muktedir kılan ve onda eylemi işleme kudretini yaratan Allah’tır.⁴³

Sonuç

İbn ‘Âdil’in kelâm alanındaki önemli görüşleri ve yaklaşımları, İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Allah’ın varlığını ispat etmek için halk ve hudûs, ‘inâyet ve tedbir gibi delilleri kullanması, O’nun evrenin yaratıcısının varlığına ve düzenine dair akıl ve mantık perspektifinde bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Bu deliller, akıl ve mantığın kullanımının önemini vurgulamakta ve İbn ‘Âdil’in tezlerini güçlendirmektedir.

Hanbelî geleneğin içinde kelâm metoduna ilgi gösteren önemli bir âlim olan İbn ‘Âdil’in kelâmî görüşleri, İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Zira o, Hanbelî geleneği takipçisi olmasına rağmen, kelâm alanında da derin bir ilgi ve anlayışa sahiptir. Onun kelâmî görüşleri, İslam düşüncesindeki çeşitli akımlar arasında önemli bir köprü vazifesi görmektedir. Onun kelâm metoduna olan ilgisi, Hanbelî geleneğin geleneksel yaklaşımı ile kelâm düşüncesinin teorik derinliğini birleştirerek dikkate değer bir sentez yaratmıştır. Bu bağlamda, İbn ‘Âdil’in kelâmî görüşleri, Hanbelî geleneğin zenginliğine ve çeşitliliğine önemli bir katkı sağlamaktadır. Yine kelâm metoduna olan meyli, Hanbelî geleneğin kelâm alanındaki etkisini ve zenginliğini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır.

İbn ‘Âdil’in zât-sıfat ilişkisine dair yaklaşımı ise isim-müsemma bağlamında ele alınmış ve zât ile sıfatların ayrı ayrı tartışılmasının gereksiz olduğu belirtilmiştir. İbn ‘Âdil’e göre Allah’ın kelâmı da yaratılmış varlıkların kelâmından tamamen farklıdır ve kendine özgüdür. Bu da Allah’ın kelâmının benzersiz ve özel bir niteliğe sahip olduğu sonucu ortaya koymaktadır. İman konusunda ise imanın değişebileceğini ve mukallidin imanının geçerli olduğunu ifade etmiştir. Kulun fiillerinin Allah’ın kudretine bağlı olduğunu vurgulayarak, insanın eylemlerinin Allah’ın takdiriyle gerçekleştiğini açıklamıştır. İbn ‘Âdil’in bu görüşleri, kelâmî tartışmaların ve İslâm düşünce geleneğinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Kendi döneminde ve sonraki nesillerde etkili olan bu düşünceler, İslâm düşünce geleneğinin zengin bir parçası olarak değerlendirilmekte olup İslâm teolojisine ve felsefesine önemli katkılar sunmuştur. Bu çalışma, yazarın teolojik fikirlerinin anlaşılmasını ve kelâm paradigmaları ekseninden değerlendirilmesini hedeflemektedir, ayrıca ileride yapılacak ilgili çalışmalara zemin hazırlamayı amaçlamaktadır.

40 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 2/514.

41 Tevbe, 9/14.

42 Bakara, 2/134.

43 İbn ‘Âdil, *el-Lübâb*, 2/514.

Kaynakça

- Asar, M. Ali. *Hadislerde Allâh Tasavvuru*. (Doktora Tezi), Ankara: AÜSBE 2012.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemal ve İbnülemin Mahmud Kemal-Avni Aktuç, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der arabischen Litteratur*, I-II, Leiden: E. J. Brill, 1943.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü'l-Ta'rîfât*, İstanbul: y.y. 1327.
- Çağrı, Mustafa. "Yaratma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 324-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çelebi, İlyas. "Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi", *İlam Araştırma Dergisi*, III, No: 1, 1998, 103-104.
- Çelebi İlyas. "İsim-Müsemma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 548-551. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dârimî, Osman b. Sa'îd, Nakdu Osman b. Sa'îd. *er-Reddu 'ale'l-Merisî el-Cehmî el-Anîd fî ma İfterâhu 'ala'llâhi fi'l-Tevhîd*, I-II, thk. Reşîd b. Hasan el-Elmeğî, Riyâd: Mektebetü'r-Reşîd, 1998.
- Descart, Rene. *Metafizik Düşünceler*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: y.y. 1962.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Na'îm Zerkûr. B.y.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1426/2005.
- İbn 'Âdil, Ebü Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali el-Hanberlî ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb*, thk. eş-Şeyh 'Âdil Ahmed ve eş-Şeyh Ali Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*, Beyrût: Dâru Sâdır, 1299-1308.
- İrfan, Abdulhamid. *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, Ankara: TDVY, 2011.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb. *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*, thk. M. Seyyid Kılânî, Kâhire: Mektebetü Mustafa el-Bânî, 1381/1961.
- Kâdî Abdülcebâr, Ahmed. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman, Kâhire: Mektebetü vehbiyye, 1384/1965.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşhât ve'l-müselâlat*, nşr. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.
- Muhibbî, Muhammed Emîn. *Nefhatü'r-reyhâne ve reşhatü tülâ'i'l-hâne*, nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv, Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1387/1967.
- Muhibbî, Muhammed Emîn. *Zeylû Nefhati'r-Reyhâne*, nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv, Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1391/1971.
- Özel, Ahmed. "İbn Âdil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Gözden geçirilmiş 2. basım EK-1: 582-584. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özervarlı, M. Sait. "İsbât-ı Vâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* XXII/495-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Râzî, Ebü Bekir. *Resâ'il felsefiyye*, nşr. P. Kraus, Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1402/1982.
- Renan, Ernest. *Bilimin Geleceği*, Ziya İhsan. Ankara: Ankara Üniversite Basımevi, 1965.
- Sancar, Muhammed Mustafa. *İlâhî Sıfatlar Ekseninde Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci*. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: MÜSBE 2021.
- Sarioğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd Felsefesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Sena, Cemil. *Filozoflar Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1974.
- Şehrîstânî, Muhammed b. Abdülkerîm. *Nihâyetü'l-İkdâm fî 'İlmi'l-Kelâm*, thk. Alfred Guillaume. London: y.y. 1934.
- Tunagöz, Tuna. *Ebü'l-Berakât El-Bağdâdî'de Tanrı Düşüncesi*, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: AÜSBE, 2012.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said, "Fîil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm: Kâmüsü Terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah, Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1984.

Extended Abstract

Ibn ‘Adil, an eminent Islamic scholar of the 8th/14th century, holds a distinguished place within the expansive realm of Islamic theology. Despite the limited information available about his personal life, his intellectual contributions and legacy endure through his seminal work, “el-Lubab fi Ulumi’l-Kitab” (The Essence of the Sciences of the Book). Rooted in the Hanbali theological tradition, Ibn ‘Adil’s ideas and doctrines resonate profoundly within the theological debates and intellectual currents of his era, establishing him as a renowned and influential figure in the field of theology.

However, the depth and breadth of exploration into Ibn ‘Adil’s theological views have remained relatively limited, emphasizing the necessity for a comprehensive and exhaustive investigation to unravel the intricacies and multifaceted dimensions of his scholarly contributions. This ambitious and extensive study embarks on a scholarly odyssey, diligently traversing the intellectual landscape shaped by Ibn ‘Adil’s thoughts, with a particular emphasis on two fundamental pillars of his theological framework: the concept of *isbat al-wajib* (the proof of the necessary existence of God) and the intricate relationship between divine names and attributes.

To commence this intellectual journey, the study delves into the profound depths of Ibn ‘Adil’s approach to *isbat al-wajib*, undertaking an intricate and comprehensive analysis of his theological reasoning as he passionately defends the existence of God through a rich tapestry of rational, logical, philosophical, and theological arguments. The study meticulously examines his unique perspectives and original contributions to this concept, unveiling the intellectual acuity, scholarly creativity, and profound insights that underlie Ibn ‘Adil’s comprehensive understanding of the divine existence. By shedding light on his innovative approaches and sophisticated methodologies, the study illuminates the intellectual landscape of Islamic theology, fostering fresh insights into the harmonious relationship between reason and faith within his theological framework.

Continuing the scholarly odyssey, the study embarks on an in-depth exploration of the intricate relationship between divine names and attributes within Ibn ‘Adil’s theological framework. With meticulous precision, scholarly rigor, and an interdisciplinary approach, the study dissects his conceptualization and elucidation of the divine qualities, meticulously unraveling the tapestry of his theological discourse. Through comprehensive analysis of his writings, the study unveils the profound interconnectedness, profound wisdom, and harmonious symphony that permeate Ibn ‘Adil’s theological system, providing a comprehensive understanding of the divine essence and its manifestation. By scrutinizing the nuanced nuances of the divine names and attributes, the study deepens our comprehension of the complex tapestry of Islamic theology, shedding light on the intricacies of the divine attributes, the nature of divine transcendence, and the implications for human understanding of the divine.

Furthermore, the study ventures into the profound realm of Ibn ‘Adil’s perspectives on matters of belief and the actions of worshippers. With meticulous attention to detail and comprehensive analysis, the study delves into the intricacies of faith dynamics, thoroughly examining Ibn ‘Adil’s nuanced position on the possibility of fluctuations, transformations, or deepening of belief within the human experience. By carefully dissecting his views on the relationship between faith and action, the study sheds light on the significance of individual agency, the dynamics of spiritual growth, and the transformative power of worship within Ibn ‘Adil’s theological framework. This exploration offers a profound understanding of the multifaceted dimensions of faith and worship within Ibn ‘Adil’s theological thought, contributing to the broader discourse on the human-divine relationship, the nature of belief, and the path of spiritual development.

Moreover, this extensive study contextualizes Ibn ‘Adil’s theological contributions within the broader intellectual landscape of his time, analyzing his interactions with contemporary scholars, his engagement with theological debates, and the impact of his ideas on subsequent generations of theologians. By situating his work within its historical and intellectual context, the study enhances our understanding of the profound and lasting influence of Ibn ‘Adil’s thought on the development of Islamic theology.

By undertaking this comprehensive and extensive examination of Ibn ‘Adil’s theological perspectives, this ambitious study transcends the boundaries of conventional scholarship, providing an exhaustive analysis that delves into the intricate tapestry of his intellectual legacy. Through meticulous exploration, detailed analysis, and interdisciplinary engagement, this study sheds light on the depth, complexity, and relevance of Ibn ‘Adil’s theological perspectives, establishing him as a seminal figure in the field of Islamic theology and enriching our comprehension of the intricate tapestry woven by the Hanbali theological tradition. Ultimately, this study contributes to the ongoing scholarly conversation, fostering a deeper understanding of the rich heritage of Islamic scholarship and inspiring further research into the intellectual legacy of Ibn ‘Adil.